

RECHTVAARDIGE OORLOG -
RECHTVAARDIGE VREDE
KERKEN OVER VREDE

RELIGIE EN VEILIGHEID III

Fred van Iersel

Met bijdragen van o.a.
kardinaal Ravasi en aartsbisschop Tomasi



Eburon
Delft 2018

Titel van de Reeks: Religie en veiligheid | Religion and Security
Titel deel 3: Rechtvaardige oorlog - rechtvaardige vrede - kerken over vrede

Hoofdredactie: Prof. Dr. A.H.M. van Iersel,
A.H.vanIersel@uvt.nl; AHM.v.Iersel@mindef.nl

Bureauredactie: Het Bezinningsbureau, Dr. J.T. Arts-Honselaar, info@beziningsbureau.nl

Grafisch ontwerp: Studio Iris, Leende

Omslagontwerp: Textcetera, Den Haag

Afbeeldingen op omslag: Francisco Goya, Por qué? Ets uit de serie Los desastres de la guerra (1810-1820)

Productie en uitgave: Academische Uitgeverij Eburon, Delft, www.eburon.nl

Trefwoorden: vrede, veiligheid, EU, oorlog, krijgsmacht, militair, kerk
Keywords: Peace, security, EU, war, armed forces, Christian soldier, church

ISBN: 978-94-6301-209-6

Deze uitgave verschijnt onder verantwoordelijkheid van de bijzondere leerstoel 'Vraagstukken geestelijke verzorging bij de krijgsmacht' van de Tilburg School of Catholic Theology aan Tilburg University. Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Katholiek Militair Vormingswerk (SKVM), het Nationaal Katholiek Thuisfront (NKT), en ACOM Bond voor Defensiepersoneel. Deze bundel is tot stand gekomen in opdracht van de Dienst Rooms Katholieke Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht.

© 2018. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Inhoud

Voorwoord. ‘Wat is waarheid?’ Kerken over vrede:
identiteit en relevantie van het geloofsverstaan 9
Prof. Dr. Fred van Iersel

Thema 1: Key Concepts in an ethics of peace

Justice Besieged by Security. Observations and Remarks
from a Catholic Point of View 23
Dr. L.L.M. Ryan van Eijk

The Long Survival of the Long-Outmoded Just War Theory.
Or: When Will We Stop Invoking the Just War? 49
Prof. Dr. Habil. Thomas R. Elßner

Vredetheologische ontwikkelingen in de Katholieke Kerk 52
Prof. Dr. Fred van Iersel

Prudent Reconciliation . Perspectives, principles and
guidelines in Catholic Social Teaching 69
Prof. Dr. Fred van Iersel

Thema 2: Roman Catholic Reorientation

Pope Francis: Catholic Social Teaching beyond power politics 89
Prof. Dr. Fred van Iersel

Culture, Spirituality, Civil and Military Life 102
His Eminence Dr. Gianfranco Cardinal Ravasi

The Holy See and the Promotion of International
Humanitarian Law 107
His Eminence Msgr. Dr. Silvano Maria Tomasi

Europe's Vocation To Promote Peace In The World <i>A contribution of the COMECE Bishops in view of the forthcoming EU Global Strategy on Foreign and Security Policy</i>	115
Whose Security? Whose Defence? <i>COMECE contribution to the reflection process on the future of European security and defence</i>	142
Active Peacebuilding as a Challenging Task of Military Ethics. Views on the Fifth Commandment Ethics in the Light of the Situation in Central European Countries as a Basis for social practice. <i>Prof. Dr. Inocent-Mária V. Szaniszló OP</i>	150
Thomas Merton as a Source of Inspiration for the present reassessment of Non-Violence and Catholic Just War Doctrine <i>Prof. Dr. Fred van Iersel</i>	175
 Thema 3: Oecumenische bijdragen	
Aporias of the Peacemaker in Methodological, Virtue Ethical, and Social Systems Perspectives <i>Nicholas Sooy</i>	203
Antwoord aan het kwaad <i>Prof. Dr. Em. Maarten den Dulk</i>	222
'De zondeval van het Christendom' in de gereformeerde wereld. <i>Ds. Bram Grandia</i>	226
Vrede op het scherpst van de snede: een vrijkerkelijk perspectief <i>Dr. Jan Martijn Abrahamse</i>	248

Wij zelf: vreemdelingen. Een beschouwing over de naleving van mensenrechten en de fasering van staatsburgerschap voor asielzoekers, vluchtelingen en andere migranten <i>Prof. Dr. Fred van Iersel</i>	267
Kerk in Nood: vredesinitiatief in 145 landen. “Pastorale zorg heeft álles te maken met verzoening” <i>Marjolijne Koomen-du Maine en Dennis Peters</i>	287
Reluctant Prophets. The Prophetic Task of Military Chaplains, its Legitimacy and Practice <i>Prof. Dr. Fred van Iersel</i>	302
Slotbeschouwing <i>Prof. Dr. Fred van Iersel</i>	315
Eerder verschenen	325
Literatuurlijst	327
Internetverwijzingen	337

Voorwoord

‘Wat is waarheid?’ Kerken over vrede: identiteit en relevantie van het geloofsverstaan

Prof. Dr. Fred van Iersel

Moderniserende globalisering

In de werldsamenleving is al decennialang een modernisering gaande die tot globalisering heeft geleid. Dit is allereerst het geval op economisch en financieel vlak - met als resultaat onder meer steeds grotere vrijhandelszones. Ten tweede op het gebied van technologie en automatisering, die typisch grensoverschrijdende ontwikkelingen te weegbrengen met grote sociaal-maatschappelijke en culturele impact. Daarnaast doet globalisering zich ook voor op juridisch vlak, in de vorm van steeds fijnmaziger en uitgebreider recht. Dat is logisch, omdat globalisering om een nadere structurering van de rechtsvorm van de geglobaliseerde handelsrelaties vraagt. Ook op politiek-militair terrein is er globalisering. Dat blijkt onder meer uit wapenhandel en uit de hoge vlucht van militaire missies die niet primair dienen voor de verdediging van een bondgenootschap.

Effecten van globalisering

Hoewel globalisering uit macro-economisch en bedrijfseconomisch oogpunt op systeemniveau voordelen heeft in de vorm van de waarborging van kansen op economische groei, zijn er ook risico's en nadelen zichtbaar geworden. Het grootste nadeel is dat de sociale globalisering geen gelijke tred heeft gehouden met de macro-economische en bedrijfseconomische. Dat wordt onder meer duidelijk in de herstructurering van arbeidsmarkten, waarin arbeid wordt verplaatst naar lage-lonenlanden, en tegelijkertijd zowel kwalitatief verandert als kwantitatief afneemt, met verbreding en versterking van sociale uitsluiting

en verscherping van de wereldwijde armoede tot gevolg. Die verscherping van de armoedeproblematiek is dan ook een tweede effect van het ontbreken van sociaal flankerend beleid op wereldschaal.¹

Religies uitgedaagd

Globalisering daagt ook traditionele religies uit. Zij zijn in beginsel niet sturend in dit proces van moderniserende globalisering, maar ondervinden er veeleer de gevolgen van. Net als bij de overgang van agrarische naar industriële samenlevingen, zitten ze bij de huidige globalisering op de achterbank. Daarnaast zijn de meeste religies in het verleden succesvol geïncultuureerd in nationale of regionale culturen, waardoor ze nu tegelijk met deze nationale en regionale culturen onder druk komen te staan als gevolg van de culturele neveneffecten van globalisering. In confrontatie met modernisering en globalisering verliezen ze plausibiliteit, omdat het ermee verbonden wereld-, maatschappij- en mensbeeld niet meer lijkt te kunnen functioneren. De culturele neveneffecten van globalisering behelzen in de regel een aantasting van traditionele culturen met de daarin vervatte waarden, normen, en identiteiten.

Daar waar geïncultuureerde religies ook nog een monopoliepositie hebben gehad in de vorming van nationale staten, is de verbinding tussen religie enerzijds en het geweldmonopolie van de staat anderzijds problematisch: staatskerken en daarop gelijkende constructies verplichten de kerken aan het geweldmonopolie van staten in dubbele zin. Immers, waar dit geweld als legitiem wordt ervaren, escaleert het tot een godsdienstoorlog of etnisch conflict met religieuze lading. Daar waar het geweld niet als legitiem wordt ervaren, discrediteert het geweld niet alleen de staat, maar ook de in de nationale identiteit geïncultuureerde religie.

Traditionele religies zijn ten derde een effectieve hefboom gebleken in de sociale mobilisering van het verzet tegen globalisering en haar sociaal-culturele gevolgen. Of het nu gaat om de islamistische revolutie in Iran, het bloeiende Hindoe-fundamentalisme in India, het Amerikaans protestants fundamentalisme of de al decennia voortdu-

1 Held, D., McGrew, A. Goldblatt, D. & Perraton, D. (1999), *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*, Stanford.

rende rooms-katholieke cultuurpessimistische scepsis over het 'oude en vermoeide (post-christelijke) Europa': steeds vervult de religie een motiverende, legitimerende en mobiliserende rol in het verzet tegen de culturele effecten van moderniserende globalisering.

Wat is waarheid?

De relaties tussen globalisering en religie zijn echter nog wezenlijk complexer. De vraag naar de waarheid omtrent transcendentie wordt in de westerse cultuur vaak cultuurrelativistisch benaderd: die waarheid zou nooit te vinden zijn. Volgens velen zouden alle wereldbeschouwingen en religies inhoudelijk gelijkwaardig of zelfs identiek zijn - een visie die vooral leeft onder hen die nooit concrete verschijningsvormen van religie systematisch hebben vergeleken en gewaardeerd. De westerse cultuur is, bij alle waardering voor andere culturen en religies, uiteindelijk een van de weinige die stelselmatig een hoge mate van kritische zelfreflectie cultiveert, beweerde Ton Lemaire.²

Ruim veertig jaar later is precies in deze reflexiviteit en relativering van waarheidsclaims ruimte voor 'alternatieve feiten' ontstaan, en het opgeven van de zoektocht naar waarheid en zelfs het opgeven van het meer bescheiden Popperiaanse falsifiëren van onwaarheid. Bestaat er inmiddels in de westerse cultuur een angst voor waarheid, en angst voor mensen die waarheid zeggen te kennen?

In het christendom - inmiddels een cognitieve minderheid in de westerse cultuur - is de waarheid (namelijk 'God is liefde') nog steeds wel degelijk belangrijk en niet inhoudelijk gelijkwaardig aan de waarheidsclaims van andere religies en levensbeschouwingen. Maar waarheid is dan niet belangrijk als 'bezit', dat eens en voorgoed verworven is, maar als een zoekhorizon waar mensen zich toe kunnen en in zekere zin 'moeten' verhouden, omdat hun fundamentele levenshouding aan de orde is: vertrouwen (geloof), hoop en liefde. Een zoekhorizon die bovendien 'noodzakelijk' is: zonder geloof (vertrouwen op uiteindelijke zin) vaart niemand wel.

2 T. Lemaire. *Over de waarde van Kulturen. Inleiding in de cultuurfilosofie*. Utrecht 1976.

Relevantie van de waarheidsvraag

In een cultuur die geconfronteerd wordt met de consequenties van het cultuurrelativisme in de vorm van ‘alternatieve feiten’; met manipulaties van waarheidsvinding en met hypocrisie, neemt de relevantie van de idee van waarheid als horizon geleidelijk weer toe. Dit geldt ook op het gebied van religie. Dat mensen krachtens hun waardigheid als menselijk persoon vrij zijn om geloofswaarheid te zoeken, en dat religies in een rechtsstaat gelijkberechtigd moeten zijn, wil nog niet a priori zeggen dat deze allemaal evenveel geloofswaarheid bevatten, laat staan dat ze ten diepste allemaal hetzelfde zouden zeggen. Dit laatste inzicht maakt de keuze overigens onverschillig. In een samenleving die waarde hecht aan pluralisme en diversiteit, staat zo juist de diversiteit van religies onder druk door ondoordacht cultuurrelativisme.

Waarheid en vrede

Bij de nieuwe, niet-fundamentalistische aandacht voor waarheidsvragen sluit ook deze bundel aan. Ze laat zien hoe in christelijke kerken vandaag over waarheid als element van een vredesordening gereflecteerd wordt. Volgens de encycliek *Pacem in Terris* van paus Johannes XXIII van 11 april 1963 zijn er vier kernwaarden voor vrede: waarheid, vrijheid, gerechtigheid en liefde.³ Paus Franciscus wees op de actualiteit hiervan in zijn algemene audiëntie van 30 april 2016, toen hij zich even speciaal tot katholieke militairen richtte:

*Greeting to participants in the Jubilee for the armed forces and law enforcement: With joy I welcome the representatives of the armed forces and police, here from all over the world, on pilgrimage to Rome for the Extraordinary Jubilee of Mercy. Law enforcement - military and police - have the mission of ensuring a safe environment, so that each and every citizen can live in peace and serenity. In your families, in the various areas in which you operate, may you be instruments of reconciliation, builders of bridges and sowers of peace. Indeed, you are called not only to prevent, manage and put an end to conflicts, but also to contribute to the building of an order founded on truth, on justice, on love and on freedom, according to St John XXIII's definition of peace in his Encyclical *Pacem in Terris* (nn. 18 ff).*

3 Paus Johannes XXIII, Encycliek *Pacem in Terris* d.d. 11 april 1963, no's 85-90.

*The affirmation of peace is not an easy task, especially because of war, which uproots hearts and augments violence and hatred. I urge you not to be discouraged. Continue on your journey of faith and open your hearts to God the merciful Father who never tires of forgiving us. Faced with the challenges of every day, be shining examples of Christian hope, which is the certitude of the victory of love over hate and of peace over war.*⁴

Onontkoombare waarheidsvraag

Wat is het verband tussen waarheid en vrede? Die vraag kan op verschillende wijzen worden opgevat, uitgewerkt en beantwoord. In deze bundel wordt niet primair ingegaan op de publieke moraal omtrent waarheid en leugen die in het geding is bij het scheppen van 'alternatieve feiten'. Wel gaat het in deze bundel om het zoeken naar geloofswaarheid in de context van kerkelijk vredeswerk. Die vragen zijn in de praktijk bijna altijd aan de orde, alleen al omdat gelovigen een houding moeten aannemen tegenover claims van strijdende partijen dat ze een 'heilige oorlog' (aangevoerd door God), een 'godsdienstoorlog' (over de rechten van een religie in een conflictgebied) of een 'rechtvaardige oorlog' (gewapende zelfverdediging met noodzakelijk, rechtmatig en proportioneel geweld) uitvoeren. Tegelijkertijd is er in elk conflictgebied, hoe kleinschalig ook, ook verzet tegen gewapende strijd vanuit pacifisme (hier gedefinieerd als afzijdige neutraliteit), evenals vanuit prudent pacifisme (gericht op het consolideren van vrede-bevorderende instituties), en vanuit non-violence (actief ongewapend ingrijpen in het conflict). Steeds is voor deze houding niet alleen een visie nodig op wat vrede behelst, maar ook op wat het christelijk geloof hierover te zeggen heeft. In al deze opties ligt een visie op geloofswaarheid in relatie tot vrede besloten.

Christelijk vredesbegrip in discussie

Een normatief vredesconcept is vaak ontleend aan levensbeschouwelijke tradities zoals het christendom. Deze keuzes die mensen en organisaties op dit gebied maken, worden gebaseerd op een verstaan van geloofswaarheid: zij handelen niet alleen op grond van wat zij moreel goed achten, maar juist ook op grond van de veronderstelde waarheid van het eigen geloofsinzicht. Dit betekent bijvoorbeeld dat er

4 Extraordinary Jubilee of Mercy, Pope Francis Jubilee Audience, Saint Peter's Square Saturday, 30 April 2016

een spanning bestaat tussen de profetische visie ‘pax ordo justitiae’ (dat wil zeggen: vrede is de vrucht van gerechtigheid) versus ‘pax ordo tranquillitatis’ (dat wil zeggen: vrede is de vrucht van een stabiele, rustige en veilige orde). En er bestaat verschil tussen vredesconcepten waarin gerechtigheid of internationale veiligheid centraal staat enerzijds versus concepten waarin verzoening, barmhartigheid en vergeving na conflicten centraal staan anderzijds. In feite worden de meeste vredesconcepten in christelijke context gekenmerkt door keuzes met betrekking tot de verhouding tussen gerechtigheid, veiligheid en verzoening. Zo merkte de Nederlandse politicus Frits Bolkestein in zijn boek *De intellectuele verleiding* ooit snedig op dat kerken vaak liever ‘intellectueel’ (idealistisch) spreken over rechtvaardigheid, maar tegelijk liever zwijgen over veiligheid en over eigen collaboratie met misdadige regimes (199-200). De voorliggende bundel zal duidelijk maken hoe het er wat dit betreft vandaag de dag voorstaat.⁵ *Thema 1* opent met een reeks bijdragen over kernbegrippen uit de vredesethiek.

Van Eijk schetst eerst een analyse van de laatmoderne veiligheidsutopie, en laat vervolgens zien welke bijdrage de RK Kerk heeft geleverd om de contradicties in het veiligheidsdenken te overwinnen met een begrip van rechtvaardigheid, ingebed in liefde. Daarmee wordt het dilemma ‘rechtvaardigheid versus veiligheid’ scherp getekend.

Elsner houdt in aansluiting bij de Duitse bisschoppen een compact en indringend pleidooi om het begrip ‘rechtvaardige oorlog’ definitief in te wisselen voor het begrip ‘rechtvaardige vrede’. Hiermee sluit hij vanuit een katholiek vertrekpunt aan bij pogingen die in de oecumene, onder meer door de Wereldraad van Kerken, worden ondernomen om te komen tot een concept van vrede waarin rechtvaardigheid in ethisch en internationaalrechtelijk perspectief als de bij uitstek passende weg naar vrede wordt gezien.

Van Iersel beschrijft vervolgens de contouren van de herbezinning op actieve geweldloosheid zoals deze momenteel in de katholieke kerk gestalte krijgt. In een volgende bijdrage laat *van Iersel* zien dat het begrip rechtvaardigheid in de katholieke sociale leer aanvulling behoeft vanuit het begrip verzoening, en bovendien een verbin-

5 F. Bolkestein, *De intellectuele verleiding. Gevaarlijke ideeën in de politiek*. Soest 2011.

ding nodig heeft met het Bijbelse thema van overwinning van het zondebokmechansme.

Van Iersel opent *thema 2, Roman Catholic Reorientation*, met een beschrijving van de wijze waarop paus Franciscus met de politieke macht van overheden omgaat. Hij laat zien hoe een sobere omgang met macht ook de katholieke sociale leer inkleurt, en in het bijzonder ook de verhouding van kerk en staat die de paus nastreeft invulling geeft. De institutionele verhouding van kerk en staat wordt aangevuld met een visie op de dienende rol van de kerk tegenover de bevolking van een staat wanneer deze haar eigen verantwoordelijkheid draagt.

Kardinaal *Ravasi* geeft een unieke Bijbels-theologische bezinning op het verschijnsel 'militaire cultuur'. Militaire cultuur is als onderdeel van de cultuur van een land en als onderdeel van de - nog steeds nationale - cultuur in krijgsmacht een onmisbare bedding voor zingeving en ethiek in de krijgsmacht. Deze bijdrage geeft een essentiële aanvulling op courante militaire ethiek. Verwaarlozing van de ethische cultuur als thema in de militaire ethiek leidt er toe dat ethiek wordt gereduceerd tot dilemma-ethiek die te laat aanvangt, namelijk in operationele acute situaties in plaats van bij de vraag welke cultuur men in de krijgsmacht wil bevorderen. Ook deugdethiek - de vorming van goede gewoonten - heeft behoefte aan een ethische cultuur, wil ze niet versmallen tot streven naar strikt individuele excellentie.

Aartsbisschop *Tomasi* - een zeer ervaren Vaticaanse diplomaat bij de VN - geeft vervolgens inzicht in de achtergronden van de Vaticaanse vredesdiplomatie. Zo maakt hij bijvoorbeeld de afwegingen inzichtelijk die hebben geleid tot de Vaticaanse steun aan de Nuclear Ban Treaty uit 2017. Deze ontwikkeling betekende een afscheid van de door toenmalig paus Johannes Paulus II in 1982 geformuleerde 'voorlopige aanvaarding van kernwapens, niet als doel op zichzelf, maar als etappe voor voortgaande ontwapening'. Die 'voorlopigheid' is nu voorbij; paus Franciscus wijst nucleaire afschrikking af en steunt het NBT.

Omdat deze bundel in Europa verschijnt, zijn er ook enkele specifiek op Europa gerichte documenten toegevoegd. Ten eerste het COMECE-rapport getiteld: *Europe's vocation to promote peace in the world* uit 2016.

Dit rapport bereidde op normatief-ethisch niveau een bijdrage voor van de Katholieke Kerk in Europa aan het Defensiebeleid van de EU zoals uitgewerkt door EU-commissaris Federica Mogherini. In dit document worden vrede, rechtvaardigheid en veiligheid in een contextuele verhouding tot elkaar gepresenteerd vanuit een internationaal katholiek perspectief. Aan dit document is goed te zien hoe het Europa-secretariaat van de Europese bisschoppenconferentie een consultatieve status heeft bij de EU. In het tweede document, getiteld *Whose security? Whose defence?*, houdt COMECE de concepten verdediging en veiligheid tegen het licht. De Europese bisschoppen vragen zich af of deze begrippen wel voldoende inclusief worden uitgelegd in de Europese defensiepolitiek.

De Slowaakse filosoof *Szanişzló* voegt aan deze reflecties een Centraal-Europese invalshoek toe. Daarin valt onder meer op, hoe Szanişzló de invalshoek van rechtvaardigheid en veiligheid met elkaar verbindt in plaats van ze als tegenstelling te beschouwen. Dat kan als men het vermijden van onwaarheid serieus neemt. Boeiend is ook hoe hij zijn reflectie opbouwt vanuit een bezinning op het vijfde gebod 'Gij zult niet doden', en bovendien stelt dat voor een ethiek van oorlog en vrede het zevende gebod (Gij zult niet stelen) eigenlijk belangrijker is. Op basis hiervan verzorgt hij een messcherpe analyse van de veiligheids-cultuur in Middeneuropese landen, die als sleutel kan dienen bij de interpretatie van de actuele discussies die de EU met een aantal van deze landen, in het bijzonder Hongarije en Polen, voert.

Deze bezinning op de katholieke heroriëntatie op vrede wordt gecompleteerd met een bijdrage die van Iersel precies als Europese theoloog leverde aan een zogeheten 'rondetafelconferentie' over actieve geweldloosheid, welke sinds april 2016 tot ontwikkeling is gebracht. Dit betreft Thomas Merton als inspiratiebron voor de huidige herwaardering van actieve geweldloosheid en 'rechtvaardige oorlog'. Van Iersel schetst eerst de gedifferentieerde benadering van geweldloosheid en rechtvaardige oorlog en wijst erop dat bij Merton de idee van de omkeerbaarheid van het moreel kwade een centrale rol vervult. Daarna analyseert hij gemeenschappelijke uitdagingen van beide morele tradities. Hij eindigt met een beschouwing over de thema's uit

het katholiek sociaal onderricht over oorlog die herziening en specificatie behoeven.

Thema 3, Oecumenische bijdragen brengt allereerst de visie op vrede en verzoening vanuit Oosters-Orthodox perspectief, van de hand van de internationaal secretaris van de Orthodox Peace Fellowship, *Nicholas Sooy*. Dit document is afkomstig van een Oosters-Orthodoxe NGO en vertegenwoordigt als zodanig niet het standpunt van een van de nationale Oosters Orthodoxe kerken. Het laat veeleer zien hoe Orthodoxen hun eigen kerken juist vanuit een onafhankelijke positie aan de eigen tradities van vrede-theologie pogen te herinneren. Lezing van dit document vereist het besef dat Orthodoxe kerken vredesvraagstukken anders benaderen, juist door de keuze van een niet-westers model van de verhouding van kerk en staat, waarin niet zozeer de kerken een sociale leer over vrede hebben ontwikkeld, omdat dit werkterrein als domein van de 'keizer', overheid, wordt gezien en daarmee eigenlijk meer tot het domein van politieke filosofie behoort. Orthodoxe kerken hebben zich dan ook al sedert de Griekse kerkvaders vrijelijk kunnen focussen op de spirituele en mystieke dimensie van vrede-theologie en niet, zoals in de politieke filosofie van de Latijnse kerkvader Augustinus, op een kwestie als het al dan niet bestaan van een traditie van 'rechtvaardige oorlog' als element van de kerkelijke moraal.

Aansluitend op deze oecumenische bijdrage van oosters orthodoxe zijde wordt een aantal bijdragen van Nederlandse protestantse theologen gepresenteerd. Als eerste presenteert *Den Dulk* een meditatieve visie op de publieke en politieke relevantie van de Bergrede. Zo 'a-politiek' als dit moge lijken, zo spannend is deze bijdrage, omdat ze tevens te lezen is als een interventie in lang, onder meer door Harry Kuitert gevoerde debatten of de Bergrede wel voor het publieke domein is bedoeld en voor institutionele praktijken, of juist voor individuen in hun attitudes. Het blijkt in de Bergrede te gaan om drie oefeningen in het weerstaan aan het kwaad dat steeds het onder ogen zien van de waarheid vereist. Zo wordt de Bergrede bevrijd uit utopistische interpretaties, die er op uit zijn de Bergrede te neutraliseren als onhaalbare radicale vredesethiek.

Grandia analyseert vervolgens de bijdragen aan vredestheologie van de gereformeerde kerken (van voor de hereniging in de PKN) en laat aan de hand van de ontwikkeling van de vresetheologische positie van H. Bavinck juist zien dat het dispuut en het debat over ‘vrede en geloof’ alles met de vraag naar de waarheid van het christelijk geloof van doen heeft. Het debat onder gereformeerden werd sedert de Eerste Wereldoorlog op het scherpst van de snede gevoerd, en ging ook tot de kern van de interpretatie van het kwaad in de geschiedenis. Juist het debat maakte het mogelijk gezamenlijk de waarheid over de relatie tussen geloof en vrede te zoeken.

Abrahamse, verbonden met de Unie van Baptistengemeenten, belicht hoe in dit vrijkerkelijk kerkgenootschap theologisch over vrede wordt nagedacht. Aan de hand van Hauerwas en Volf ontwikkelt hij de vraag naar de eigen aard van de vrede van Christus. Het resultaat is een vrede op het scherpst van de snede. Deze bijdrage is des te boeiender omdat het betreffende kerkgenootschap niet tot de zo geheten ‘historische vredeskerken’ wordt gerekend. In elke kerk, elke gemeente, kan, door een theologische bezinning op het kwaad en op de verlossing in Christus, ook de vraag ontstaan naar de eigen vredespraktijk van dit in Nederland kleinere kerkgenootschap.

De protestantse bijdragen werden allen gepresenteerd tijdens de eerste Nederlandse theologenconferentie over vrede van deze eeuw, georganiseerd door Kerk en Vrede in mei 2017. De redactie is de auteurs en Kerk en Vrede erkentelijk voor de samenwerking.

Van Iersel draagt aan deze oecumenische bezinning bij met een beschouwing over de theologie van het vreemdelingschap - een benadering die in dialoog met onder meer de oecumenische kloostergemeenschap in Taizé (Frankrijk) is ontwikkeld. Hij analyseert het concept vreemdeling op theologische aannames die erin vervat liggen, en belicht vervolgens de relevantie van de encycliek *Pacem in Terris* voor de vluchtelingencrisis.

Koomen Du Maine en *Peters* presenteren ten slotte praktijkgerichte en internationale projecten van Kerk in Nood op het snijvlak van pastorale zorg enerzijds en verzoening en dialoog anderzijds. Zij laten

zien dat dit humanitaire werk een uitdrukking is van wat de katholieke kerk beoogt met sociaal pastoraat zoals verstaan in hoofdstuk 12 van het Compendium van de Sociale Leer. Zowel in de uitgangspunten als in de praktijk heeft dit humanitaire werk alles met het theologische thema 'verzoening' te maken. De oriëntatie op verzoening is geen gemakkelijke, maar wel een noodzakelijke: zij richt zich op het verlichten van de gevolgen van sociale en politieke conflicten en probleemsituaties. Daarmee levert deze bijdrage vanuit Kerk in Nood een goede illustratie van de praktijk van veel christelijk vredeswerk: waar de mogelijkheden om tijdens conflicten actief te zijn vaak door omstandigheden beperkt zijn, richten zowel de praktijk als de theologie waarop men zich oriënteert, niet op de conflictescalatie zelf, maar op de post-conflictsituatie en de verzachting daarvan.

Van Iersel sluit de bundel af met een bijdrage over de vraag waarom aalmoezeniers bij de krijgsmacht als het om morele waarheid gaat zo vaak profeten tegen wil en dank zijn. Gevolgd door een slotbeschouwing.

In deze bundel wordt zo - soms aan de hand van gepubliceerde lezingen van sleutelfiguren - een beeld geschetst van hedendaagse christelijke vredes-theologie als work in progress. Zo ontstaat in deze bundel een beeld van de dynamische relatie tussen vredespraktijk en theologie in verschillende kerken en op verschillende aggregatieniveaus (lokaal, nationaal en internationaal). De oecumenische dimensie heeft niet als doel de diversiteit te schetsen, maar juist te laten zien dat en hoe de inzet van al deze denominaties de verbinding tussen geloofswaarheid en vredespraktijk is. Op het spel staat dus de vraag naar geloofswaarheid en vrede, omwille van de geloofwaardigheid van een evangelie in een wereldsamenleving waarin macht en moraal steeds verder lijken te divergeren.